

IV/ Redukované (jednoslabičné) nepřízvučné začátky výpovědí a dialogických replik v mluvené češtině

1. Uvedení do problematiky: dosavadní výzkumy a jejich výsledky

Za jeden z výrazných syntaktických rysů běžně mluvené češtiny lze považovat začátky syntaktických jednotek převážně jednoslabičnými, nepřízvučnými výrazy *sem, seš, sme, ste, si, se, mi, ti, tě, mu, ho, bych, bys, by* (ev. *bysme, byste*), *ji/jí, jim, je*.¹ Na základě korpusových dat dále ukážeme, že některá z těchto slov jsou v rozhovorech značně frekvencovaná, zatímco jiná se vyskytují pouze sporadicky. Začátky syntaktických jednotek zde míníme začátky výpovědí, dialogických replik, případně i menších syntaktických celků.

Analýzovaný problém je těsně spjat s nesnadnou identifikací začátků (a konců) syntaktických jednotek v mluvené řeči. Jde o obtíž poměrně bohatě zachycenou a reflektovanou v zahraniční i domácí literatuře (srov. např. Kvale, 1993; Brazil, 1995; Passonneau – Litman, 1996; Christiansen – Allen, 1997; Edlund et al., 2005; Rao et al., 2007; Müllerová, 1994 aj.; Čermák, 1996); narážíme na ni ovšem stále znovu, především v důsledku rozdílů ve výstavbě a anotaci různých korpusů. Problém stanovení jednotky mluveného projevu² je při výzkumu mluvené syntaxe permanentně v popředí, neboť ostře ohraničené jednotky typu vět v psaném projevu zde nepřicházejí v úvahu. Neurčité, rozplývavé hranice jednotlivých úseků, útržkovitost mluvené syntaxe, časté dodávání a nastavování, juxtapoziční přiřazování, množství oprav a „falešných startů“, ztrácení větné perspektivy – to vše segmentaci projevu komplikuje.³ Důležitým signálem začátku jednotky je střídání mluvčích v dialogu, v korpusových datech ho lze ovšem využívat jen do určité míry; na hranicích replik ve spontánním živém rozhovoru dochází nezdědka k překryvům replik, jeden mluvčí vstupuje do řeči druhého, „přebírá“ od něj nedokončenou konstrukci apod., a právě v tomto poněkud chaoticky strukturovaném prostoru vznikají slovosledné nepravidelnosti, eliptická vyjádření apod. Je proto namístě přistupovat k analýze tohoto a dalších podobných jevů z hlediska syntaxe dialogu, z pohledu interakčního.

¹ Jev tematizovaný v této kapitole byl už předmětem statí Hoffmannová – Kolářová (2013) a Hoffmannová – Richterová (2015). Přehled literatury v úvodní části kapitoly vychází z uvedených statí, v dalších částech však k němu připojujeme interpretaci nově získaných korpusových dat.

² Problém základní jednotky mluveného projevu, obtížnost jeho segmentace i vztah mezi výpověďmi a replikami je rozebrán v kap. I, odd. 2.3.

³ Někteří autoři, např. Passonneau – Litman, 1996, přímo doporučují pracovat s pojmem neostré hranice (*fuzzy boundaries*).

Výrazy *sem, se, ti, by* ad. (stojící na počátku námi sledovaných výpovědí typu *sem ted' přišla; se na to vykašlu; ti nevěřím; by mě zabili*) jsou v gramatikách označovány jako stále příklonky (klitika), tedy krátká slova bez vlastního přízvuku. České mluvnice (Šmilauer, 1947, s. 56; Trávníček, 1951, s. 248; Daneš – Grepl – Hlavsa, 1987, s. 604) podrobně popisují pozici těchto příklonek za prvním přízvučným slovem ve větě; věnují pozornost tomu, za jakým přízvučným výrazem může příklonka následovat, a shodují se v tom, že klitika v češtině nestojí na počátku věty. Rovněž J. Toman (2001, s. 78) vyjadřuje přesvědčení, že „v současné spisovné češtině nemůže stát klitika v absolutním větném začátku“. Data, z nichž vycházíme, však většinou nejsou založena na spisovné češtině; a navíc je pro sledovaný jev centrálním problémem vymezení „absolutního větného začátku“. P. Sgall a J. Hronek (1992, s. 64–65) označují výše uvedené výrazy v iniciální syntaktické pozici jako příklonky, resp. předklonky; podle těchto autorů pro některé (hlavně starší) mluvčí je v pozadí výpovědi typu *Se ti divím; Sem tam přece byl; Ste neviděli?* na začátku vypuštěné podmětové zájmeno (*já, vy*) nebo jiné slovo (*vždyť, to*), ale jiní mluvčí už takové výpovědi patrně pocítují jen jako slovosledné varianty vět s normálním postavením příklonky (*Divím se ti* apod.). A. Svoboda (2000, s. 158) obdobně uvádí, že v případech jako *Se mu to nepovedlo* nejde o předklonky, ale o „inverzi iniciální a postiniciální slovosledné přihrádky“, o příznakový, emotivní slovosled. J. Toman (2000, s. 164) píše, že případy typu *Se mi nezdá, Bych si taky myslel* představují „výjimečnou možnost v jistých kontextech foneticky nerealizovat takřka prázdnou matici syntakticko-sémantických příznaků, která je jinak foneticky realizována jako *to*: *To se mi nezdá; To bych si taky myslel*“.

Zajímavé vyjádření k tomuto problému nacházíme v *Příruční mluvnici češtiny* (Karlík – Nekula – Rusínová, 1995). Autor kapitoly Slovosled M. Nekula na s. 648 uvádí, že tyto nepřízvučné výrazy se v řeči objevují i na začátku výpovědi (*'se uvidí, 'si koleduješ, 'sem tam neměl chodit, 'bych si to rozmyslel, 'se mně nezdá* aj.) a že jsou při zápisu mluvené řeči užitím apostrofu interpretovány jako „příklonky“ k výrazům, které by se objevily v psané (spisovné) češtině: (*to*) *se uvidí, (já) jsem tam neměl chodit...* Kromě těchto případů, které jsou výsledkem „polknutí předchozího výrazu“, však M. Nekula upozorňuje na případy, které připouštějí doplnění částic (*Se mně zdá, že... – Tak se mně zdá, že...*); tady je podle autora počátkové postavení nepřízvučných výrazů prostředkem navazování na předchozí repliku partnera v dialogu a jde zřejmě o obecnější rys mluvené řeči.

M. Nekula tedy zdůrazňuje v této souvislosti i zvuková specifika mluveného projevu („polknutí výrazu“). Také J. Toman (2000, 2001) vyzdvihuje u klitik těsný vztah mezi syntaxí a prozodií. Směřujeme-li při výkladu k příklonkám či předklonkám, nelze tu samozřejmě opomenout faktor rytmický; dalo by se uvažovat o „jambických“ začátcích. To je ovšem možné jen u případů typu *ti řeknu, si myslím*; nikoli tam, kde před více-slabičným výrazem stojí dva výrazy jednoslabičné, což už rytmus podstatně mění: *ti to nešlo, si to užij...* Z dalších zvukových aspektů je nepochybně třeba věnovat pozornost i tomu, zda před sledovanými výrazy předchází např. delší pauza.

Autoři uvedených prací tedy interpretují sledovaný typ začátků výpovědi

- a) jako výsledek slovosledné inverze (*Se mu to nepovedlo* = „Nepovedlo se mu to“);
- b) jako výsledek procesů eliptických (*Bych si taky myslel* = „To bych si taky myslel / Taky bych si to myslel / Myslel bych si to taky“), ať už je elidováno podmětové nebo předmětové zájmeno nebo částice typu *tak, vždyť*;